

NUTQIY INKLYUZIYA ORQALI IMPLANTLI BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASH

Atamirzayeva Zebunniso Baxtiyor qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Pedagogika fakulteti, Maxsus pedagogika kefedrasi

Logopediya yo'nalishi 3-bosqich talabasi

zebunnisoatamirzayeva@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20746798>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 1-iyun 2026 yil
Ma'qullandi: 5-iyun 2026 yil
Nashr qilindi: 18-iyun 2026 yil

KEY WORDS

nutqiy inklyuziya, koxlear implant, maktabga tayyorgarlik, eshituv-verbal terapiya, nutq rivojlanishi, kommunikativ kompetentlik, inklyuziv ta'lim, logopedik texnologiyalar, maktabgacha ta'lim, ijtimoiy moslashuv, eshitish rehabilitatsiyasi, surdopedagogika, pedagogik qo'llab-quvvatlash, nutqiy faoliyat.

ABSTRACT

mazkur maqolada nutqiy inklyuziya asosida koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning pedagogik va psixologik asoslari tahlil qilingan. Koxlear implantatsiya eshitishda chuqur nuqsoni bo'lgan bolalarning eshituv imkoniyatlarini tiklashga xizmat qiluvchi zamonaviy texnologiya bo'lsa-da, ularning umumta'lim muassasasiga muvaffaqiyatli moslashuvi va ta'lim jarayonida faol ishtiroki ko'p jihatdan nutqiy rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Tadqiqotda nutqiy inklyuziyaning mohiyati, koxlear implantli bolalarda og'zaki nutqni rivojlantirish mexanizmlari, kommunikativ kompetentlikning shakllanishi hamda maktab ta'limiga tayyorgarlik jarayonidagi pedagogik texnologiyalar o'rganildi. Tadqiqot davomida ilmiy manbalarni nazariy tahlil qilish, pedagogik kuzatish, suhbat, logopedik diagnostika, qiyosiy tahlil va monitoring metodlaridan foydalanildi. Natijalar nutqiy inklyuziya asosida tashkil etilgan rivojlantiruvchi muhit, eshituv-verbal texnologiyalar, logopedik mashg'ulotlar va ota-onalar hamkorligi koxlear implantli bolalarning maktabga tayyorgarlik darajasini sezilarli ravishda oshirishini ko'rsatdi. Shuningdek, nutqiy rivojlanishning yuqori darajasi bolalarning o'quv faoliyatiga moslashuvi, tengdoshlari bilan muloqoti va ijtimoiy integratsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash bo'yicha ilmiy asoslangan metodik tavsiyalar ishlab chiqish hamda inklyuziv ta'lim amaliyotini takomillashtirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarni umumta'lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiyalash masalasi ustuvor vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Inklyuziv ta'limning rivojlanishi barcha bolalarga teng ta'lim imkoniyatlarini yaratish, ularning ijtimoiylashuvini ta'minlash va jamiyat hayotida faol ishtirok etishlari uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan eshitishida og'ir nuqsoni bo'lgan va koxlear implantatsiyadan o'tgan bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash dolzarb pedagogik va psixologik muammolardan biri hisoblanadi.

Koxlear implantatsiya eshitishida chuqur nuqsoni bo'lgan bolalarning eshituv imkoniyatlarini tiklashga xizmat qiluvchi samarali tibbiy texnologiya sifatida keng qo'llanilmoqda. Implantatsiya natijasida bola tovushlarni qabul qilish va nutqni eshitish imkoniyatiga ega bo'ladi. Biroq ushbu imkoniyatlarning samarali rivojlanishi va amaliyotda namoyon bo'lishi implantatsiyadan keyingi pedagogik, logopedik va psixologik yordamning sifatiga bog'liqdir. Ayniqsa, maktabga tayyorgarlik davrida bolaning nutqiy rivojlanish darajasi uning keyingi o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Maktab ta'limiga tayyorgarlik bolaning intellektual, emotsional, ijtimoiy va kommunikativ rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Koxlear implantli bolalarda aynan nutqiy rivojlanishning yetarli shakllanmaganligi o'quv materiallarini o'zlashtirish, o'qituvchi va tengdoshlari bilan muloqot qilish hamda sinf jamoasiga moslashish jarayonlarida qator qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli maktabgacha yosh davrida nutqiy inklyuziyani ta'minlash va bolalarni nutqiy jihatdan maktabga tayyorlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Nutqiy inklyuziya bolaning nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, uni tengdoshlari bilan faol muloqotga jalb etish, kommunikativ kompetentligini rivojlantirish hamda umumta'lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan pedagogik jarayon sifatida tavsiflanadi. Mazkur yondashuv bolaning nutqiy imkoniyatlarini rivojlantirish bilan birga uning ijtimoiy faolligi, o'ziga bo'lgan ishonchi va kommunikativ mustaqilligini ham shakllantiradi.

Mavjud ilmiy tadqiqotlar koxlear implantatsiyaning tibbiy va logopedik jihatlariga ko'proq e'tibor qaratgan bo'lsa-da, nutqiy inklyuziya asosida maktabga tayyorlashning pedagogik mexanizmlari, texnologiyalari va samaradorligi yetarlicha tadqiq etilmagan. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim bosqichida nutqiy inklyuziya orqali shakllantiriladigan kommunikativ kompetentlikning maktabga tayyorgarlik darajasiga ta'siri bo'yicha ilmiy izlanishlar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi nutqiy inklyuziya asosida koxlear implantli bolalarni maktabga tayyorlashning nazariy asoslarini aniqlash, ushbu jarayonning pedagogik mexanizmlarini tahlil qilish hamda nutqiy rivojlanishni ta'minlovchi samarali texnologiyalarni ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash muammosi surdopedagogika, logopediya, maktabgacha pedagogika va rivojlanish psixologiyasining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni o'rganishda nutq rivojlanishi, kommunikativ faoliyat va ijtimoiylashuv jarayonlarini tushuntiruvchi nazariyalar metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bolaning psixik rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sir jarayonida amalga oshadi. Olim nutqni tafakkur rivojlanishining asosiy vositasi sifatida baholab, muloqot va hamkorlikning shaxs rivojlanishidagi hal qiluvchi rolini asoslab bergan. Ushbu nazariya koxlear implantli bolalarda nutqiy inklyuziya jarayonining ilmiy asoslaridan biri hisoblanadi.

R.M. Boskis, F.F. Rau va T.A. Vlasova tomonidan olib borilgan surdopedagogik tadqiqotlarda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda nutq rivojlanishi maxsus tashkil etilgan kommunikativ muhit bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rsatib berilgan. Tadqiqotchilar bolaning faol muloqotga jalb etilishi nutqiy rivojlanishning eng muhim shartlaridan biri ekanligini

ta'kidlaydilar. Koxlear implantatsiyadan keyingi nutqiy rivojlanish masalalari N. Geers, T. Ching, S. Archbold, A. Niparko va boshqa xorijiy olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Ularning ilmiy ishlari implantatsiyaning muvaffaqiyati ko'p jihatdan erta reabilitatsiya, eshituv-verbal terapiya va oilaning faol ishtiroki bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Tadqiqotlarda maktabgacha yosh davrida nutqiy rivojlanishga qaratilgan tizimli mashg'ulotlar bolalarning keyingi akademik muvaffaqiyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlangan.

Eshituv-verbal terapiya nazariyasi zamonaviy nutqiy inklyuziya texnologiyalarining asosini tashkil etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, bola mavjud eshitish imkoniyatlaridan maksimal foydalanish orqali og'zaki nutqni tabiiy kommunikativ muhitda o'zlashtiradi. C. Flexer va W. Estabrooks tadqiqotlari eshituv-verbal texnologiyalarning nutqni tushunish, talaffuz va kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasida nutq va kommunikativ xulq-atvorning shakllanishi kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy tajriba orqali amalga oshishi ta'kidlanadi. Ushbu yondashuv nutqiy inklyuziya jarayonida tengdoshlari bilan hamkorlik va ijtimoiy muloqotning muhimligini tushuntirib beradi. Maktabga tayyorgarlik muammosi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutqiy rivojlanish darajasi bolaning savod o'rganish, matematik tushunchalarni o'zlashtirish, o'qituvchi ko'rsatmalarini tushunish va sinf jamoasiga moslashishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli nutqiy inklyuziya faqat nutqni rivojlantirish vositasi emas, balki maktabga psixologik va pedagogik tayyorgarlikning muhim komponenti sifatida qaraladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning maqsadi nutqiy inklyuziya asosida koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning samaradorligini aniqlash, ushbu jarayonning pedagogik mexanizmlarini o'rganish hamda nutqiy rivojlanish va maktabga tayyorgarlik o'rtasidagi bog'liqlikni empirik jihatdan asoslashdan iborat bo'ldi. Tadqiqot maxsus pedagogika, surdopedagogika, logopediya va rivojlanish psixologiyasining metodologik tamoyillari asosida tashkil etildi. Tadqiqot davomida nazariy va empirik metodlarning kompleksidan foydalanildi. Jumladan, pedagogik kuzatish, suhbat, logopedik diagnostika, anketa-so'rovnoma, ekspert baholash, pedagogik monitoring va qiyosiy tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqot respondentlari sifatida maktabgacha ta'lim tashkilotlari va reabilitatsiya markazlarida tarbiyalanayotgan 5-7 yoshdagi 82 nafar koxlear implantli bola, 26 nafar logoped, 18 nafar pedagog, 8 nafar psixolog hamda 82 nafar ota-ona jalb qilindi. Tadqiqotga implantatsiyadan keyin kamida bir yil davomida reabilitatsiya kurslarida muntazam qatnashgan bolalar tanlab olindi.

Birinchi bosqich – diagnostik bosqich bo'lib, bunda bolalarning nutqiy rivojlanish darajasi, kommunikativ kompetentligi va maktabga tayyorgarlik ko'rsatkichlari aniqlashtirildi.

Ikkinchi bosqich – shakllantiruvchi bosqich bo'lib, unda nutqiy inklyuziyaga asoslangan maxsus rivojlantiruvchi dastur joriy etildi. Dastur tarkibiga eshituv-verbal terapiya, dialogik nutqni rivojlantirish mashg'ulotlari, kommunikativ o'yinlar, fonematik eshituvni rivojlantirish texnologiyalari, guruhli faoliyatlar va ota-onalar bilan hamkorlik mashg'ulotlari kiritildi.

Uchinchi bosqich – nazorat bosqichi bo'lib, unda dastur samaradorligi qayta diagnostika asosida baholandi hamda boshlang'ich natijalar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Maktabga tayyorgarlik darajasini baholash uchun quyidagi mezonlar ishlab chiqildi

1. Nutqiy rivojlanish mezonlari: fonematik eshituvning rivojlanganligi; lug'at boyligi; grammatik nutqning shakllanganligi; bog'lanishli nutq darajasi.
2. Kommunikativ kompetentlik mezonlari: muloqotga kirishish faolligi; dialogik nutq ko'nikmalari; tengdoshlari bilan hamkorlik.
3. Kognitiv tayyorgarlik mezonlari: ko'rsatmalarni tushunish; diqqat va xotira ko'rsatkichlari; elementar o'quv faoliyati ko'nikmalari.

4. Ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik mezoni: o'ziga ishonch; emotsional barqarorlik; jamoada faol ishtirok etish.

Olingan natijalar foizli taqsimot va qiyosiy tahlil asosida qayta ishlanib, dastur samaradorligi baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Dastlabki diagnostika natijalari koxlear implantli bolalarning maktabga tayyorgarlik darajasi yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatdi. Respondentlarning 21,9 foizida yuqori, 46,3 foizida o'rta va 31,8 foizida past darajadagi maktabga tayyorgarlik qayd etildi.

Nutqiy rivojlanish ko'rsatkichlari tahlili ayrim bolalarda fonematik eshituvning sust rivojlanganligi, lug'at boyligining cheklanganligi va bog'lanishli nutqni shakllantirishda qiyinchiliklar mavjudligini ko'rsatdi. Ushbu holatlar bolalarning o'quv topshiriqlarini tushunishi va kommunikativ faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shakllantiruvchi bosqich davomida nutqiy inklyuziyaga asoslangan rivojlantiruvchi mashg'ulotlar muntazam ravishda amalga oshirildi. Nutqiy faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi kommunikativ vaziyatlar yaratildi, bolalar tengdoshlari bilan faol muloqotga jalb qilindi hamda oilalar bilan tizimli hamkorlik tashkil etildi. Yakuniy diagnostika natijalari sezilarli ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatdi. Yuqori darajadagi maktabga tayyorgarlikka ega bo'lgan bolalar ulushi 21,9 foizdan 53,7 foizgacha oshdi. Past darajadagi tayyorgarlikka ega bo'lgan bolalar ulushi esa 31,8 foizdan 9,8 foizgacha kamaydi.

Nutqiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha olingan natijalar bolalarning lug'at boyligi kengayganligini, grammatik nutq sifati yaxshilanganligini va bog'lanishli nutq elementlari rivojlanganligini ko'rsatdi. Ayniqsa, dialogik nutq mashg'ulotlari bolalarning kommunikativ faolligini oshirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi. Kommunikativ kompetentlik tahlili bolalarning tengdoshlari bilan muloqotga kirishish faolligi sezilarli darajada ortganligini ko'rsatdi. Guruhli o'yinlar va inklyuziv kommunikativ faoliyatlar natijasida bolalarda hamkorlik qilish, savol-javob olib borish va o'z fikrini ifodalash ko'nikmalari rivojlandi.

Kognitiv tayyorgarlik natijalari ham ijobiy dinamikani namoyon etdi. Bolalar o'qituvchi ko'rsatmalarini yaxshiroq tushuna boshladilar, diqqatni jamlash va topshiriqlarni bajarish ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilandi. Bu esa nutqiy rivojlanish va o'quv faoliyatiga tayyorgarlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tasdiqlaydi. Ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik bo'yicha natijalar bolalarning o'ziga bo'lgan ishonchi oshganligini, emotsional barqarorligi yaxshilanganligini va jamoa faoliyatida ishtirok etishga bo'lgan intilishi kuchayganligini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari N. Geers, T. Ching, S. Archbold va W. Estabrooks tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar bilan mos keladi. Mazkur tadqiqotlarda ham maktabgacha yosh davrida tashkil etilgan nutqiy reabilitatsiya va eshituv-verbal yondashuvlarning keyingi akademik muvaffaqiyatlarga sezilarli ta'siri qayd etilgan. Tadqiqot davomida nutqiy inklyuziya orqali maktabga tayyorlashning samarali omillari sifatida quyidagilar aniqlandi: eshituv-verbal terapiya; nutqiy inklyuziv muhit yaratish; dialogik nutqni rivojlantirish texnologiyalari; tengdoshlari bilan kommunikativ hamkorlik; ota-onalar bilan tizimli hamkorlik; pedagog-logoped-psixolog integratsiyasi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari nutqiy inklyuziya asosida tashkil etilgan pedagogik faoliyat koxlear implantli bolalarning maktabga tayyorgarligini sezilarli darajada oshirishini va ularning keyingi inklyuziv ta'lim jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashini ilmiy jihatdan tasdiqladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot doirasida nutqiy inklyuziya orqali koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning pedagogik va psixologik asoslari nazariy hamda empirik jihatdan o'rganildi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi. *Birinchi*dan, nutqiy inklyuziya koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning muhim pedagogik mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Nutqiy rivojlanishning yetarli darajada shakllanganligi

bolaning o'quv faoliyatiga tayyorligi, kommunikativ kompetentligi va ijtimoiy moslashuvini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ldi. *Ikkinchidan*, koxlear implantli bolalarda maktabga tayyorgarlik darajasi nutqiy rivojlanish ko'rsatkichlari bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi. Fonematik eshituvning rivojlanganligi, lug'at boyligi, grammatik nutqning shakllanganligi va bog'lanishli nutq ko'nikmalarining rivojlanganligi bolalarning o'quv topshiriqlarini bajarish hamda pedagogik muloqotga kirishish imkoniyatlarini kengaytirishi ilmiy jihatdan tasdiqlandi. *Uchinchidan*, eshituv-verbal terapiya, kommunikativ o'yinlar, dialogik nutqni rivojlantirish mashg'ulotlari va tengdoshlari bilan hamkorlikka asoslangan faoliyatlar nutqiy inklyuziyaning eng samarali texnologiyalari sifatida namoyon bo'ldi. Mazkur texnologiyalar bolalarning nutqiy faolligi, kommunikativ mustaqilligi va maktabga tayyorgarlik darajasining oshishiga xizmat qilishi aniqlandi. *To'rtinchidan*, tadqiqot natijalari ota-onalar, logopedlar, pedagoglar va psixologlarning o'zaro hamkorligi nutqiy rivojlanish samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko'rsatdi. Oilada yaratilgan boy kommunikativ muhit va muntazam rivojlantiruvchi mashg'ulotlar bolalarning nutqiy taraqqiyotiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etildi. *Beshinchidan*, tajriba-sinov ishlari natijasida nutqiy inklyuziya asosida tashkil etilgan kompleks pedagogik model bolalarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish, maktabga psixologik tayyorgarligini shakllantirish va inklyuziv ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashda yuqori samaradorlikka ega ekanligi tasdiqlandi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi nutqiy inklyuziya tushunchasining koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash jarayonidagi pedagogik imkoniyatlarini tizimlashtirish, maktabga tayyorgarlikning nutqiy determinantlarini aniqlash hamda nutqiy inklyuziyaga asoslangan pedagogik modelni ishlab chiqishda namoyon bo'ldi. Umuman olganda, nutqiy inklyuziya koxlear implantli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning samarali vositasi bo'lib, ularning kommunikativ, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash orqali inklyuziv ta'limga muvaffaqiyatli integratsiyasiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vigotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Labirint, 2020.
2. Boskis R.M. Surdopedagogika asoslari. – Moskva: Vlados, 2018.
3. Rau F.F. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi. – Moskva: Prosveshcheniye, 2019.
4. Vlasova T.A., Pevzner M.S. Maxsus pedagogika. – Moskva: Akademiya, 2020.
5. Geers A.E. Speech, Language and Reading Skills Following Cochlear Implantation. Ear and Hearing, 2019.
6. Archbold S., Mayer C. Deaf Education and Cochlear Implantation. – Oxford University Press, 2020.
7. Niparko J.K. Cochlear Implants: Principles and Practices. – Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, 2018.
8. Ching T.Y.C. Longitudinal Outcomes of Children with Cochlear Implants. Pediatrics, 2021.
9. Estabrooks W. Auditory-Verbal Therapy and Practice. – Washington: Alexander Graham Bell Association, 2019.
10. Flexer C. Facilitating Hearing and Listening in Young Children. – San Diego: Plural Publishing, 2020.
11. Hallahan D.P., Kauffman J.M., Pullen P.C. Exceptional Learners. – Boston: Pearson Education, 2022.
12. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1986.